

**ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ  
ЕФЕКТИВНОГО  
ФУНКЦІОНУВАННЯ  
ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ**

Національна академія педагогічних наук України  
Інститут психології імені Г. С. Костюка  
Міністерство освіти і науки України  
Сумський державний педагогічний університет  
імені А. С. Макаренка

# **ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ**

**Монографія**

За редакцією

С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова

**Книга 3**

Київ – Суми  
2019

National Academy of Educational Sciences of Ukraine  
G. S. Kostuk Institute of Psychology  
Ministry of Education and Science of Ukraine  
Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

# **PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES OF EFFECTIVE FUNCTIONING AND DEVELOPMENT OF PERSONALITY**

**Monograph**

edited by

Maksymenko Serhii D., Kuzikova Svitlana B., Zlyvkov Valery L.

**Third edition**

Kyiv – Sumy  
2019

7. Кодекс Республики Беларусь о Браке и Семье. – Статья 170. Приемная семья, детский дом семейного типа.
8. Кольшко А. М. Психология самоотношения / А. М. Кольшко. – Гродно: ГрГУ, 2004. – 102 с.
9. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1984. – 151 с.
10. Ослон В. Н. Психологическое сопровождение замещающей профессиональной семьи / В. Н. Ослон // Вопросы психологии. – 2001. – № 4. С. 39-52.
11. Положение о приемной семье. Постановление от 17.07.1996 // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. – 2004. – № 4. – С. 84-91.
12. Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина – М.: Педагогика, 1989.
13. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья / А. С. Спиваковская. – М.: Изд-во ЭКСМО–Пресс, 2000. – 464 с.
14. Хеллингер Б. Порядки Любви. Разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2001. – 400 с.

---

---

## 2.5

### **ПСИХОЛОГІЧНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СУЧАСНОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ**

*Тімченко О. В., Широбоков Ю. М.*

Війна – протиприродне людській природі явище, пов'язане зі знищенням людини, позбавленням її найціннішого, що у неї є – здоров'я і життя.

Екстремальні умови війни – величезне випробування для людей, витримати яке вдається не всім. До того ж не все від людини і залежить.

Перемога у війні – результат бойових зусиль усіх, у тому числі і вбитих і полонених! Причому заслуга останніх може виявитися не меншою, а, може бути, і більшою, ніж уцілілих. Полон для солдатів і офіцерів, які не за своєю волею потрапили до рук ворога, ми пропонуємо розглядати крізь призму їхньої особистісної біди, а не провини ...

#### **Етимологічні та асоціативні складові категорії «полон»**

Як це не парадоксально, але в одному з найбільш повних словників української мови – «Словнику української мови» Б. Грінченка [1] – визначення терміна «полон» не наведено. Трактатування цього поняття ми зустрічаємо в

«Словнику-довіднику» В. Жайворонка як «відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій» [2].

Найбільш повно, на наш погляд, поняття «полон» розкриває інший словник – «Словник української мови» – як:

– по-перше:

а) відсутність свободи, неволя, в яку потрапляє хто-небудь, захоплений противником під час воєнних дій; перебування в такому стані;

б) перебування в неволі, у рабстві, не на волі.

– по-друге:

а) *перен.* залежність від кого-, чого-небудь, підпорядкованість комусь, чомусь; перебування в такому стані;

б) перебування в такому стані.

– по-третє:

а) *застар.* полонення когось, чогось; завоювання когось, чогось;

б) те, що отримано в результаті перемоги над ворогом».

*Синонімами* слова «полон» є «неволя» і «рабство» [3].

Попереднє виділення сфер, що найбільш часто пов'язують із полоном, неволею, рабством на підставі звичного слововживання та наукового осмислення, дозволяє побачити головне: ***основаю полону є насильство***<sup>10</sup>.

Під час роботи зі звільненими військовополоненими нами фіксувалися чотири основні форми жорстокого поводження з ними під час їх перебування у полоні:

*Фізичне насильство* – навмисне завдання фізичних ушкоджень військовополоненому, а також свідоме позбавлення його свободи, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, які можуть призвести до смерті людини, викликати у неї порушення фізичного та психічного здоров'я.

*Сексуальне насильство* – сексуальні дії по відношенню до військовополонених.

*Психологічне (емоційне) насильство* – періодичний, тривалий або постійний психічний вплив на військовополоненого, спрямований на навмисне приниження його честі й гідності, що стає причиною страху, невпевненості в собі та призводить до формування патологічних рис характеру.

---

<sup>10</sup> Насильство – застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто, будь-яке застосування сили щодо беззахисних [4].

*Зневага до потреб військовополоненого – відсутність елементарної турботи про людину, від чого порушується її емоційний стан і з'являється загроза здоров'ю або ризик померти.*

Слово «полон» асоціюється і з такими поняттями, як «страх» і «жах». Обставини страху, пригніченості, напруженості навмисно створюються тими, хто утримує полонених, та являють собою об'єктивно сформований соціально-психологічний фактор, що впливає на всіх без винятку військовополонених і змушує їх до здійснення певних дій або до прийняття умов утримання у полоні.

Головне в умовах військового полону – не саме по собі насильство над захопленими військовослужбовцями, а вироблений *психологічний ефект – залякування і створення масового психозу*. У цілому це соціальна ситуація, що тримає всіх у страху і постійній напрузі.

*У фізичному плані – це постійна загроза життю і здоров'ю [5].*

*У соціальному плані – деструкція управління військовими підрозділами, об'єднаними силами, що здійснюють спеціальні операції на сході України, в цілому життєзабезпечення країни.*

*У психологічному плані результат такої ситуації – втрата впевненості в завтрашньому дні, хаотизація свідомості, ірраціональний стан психіки, деструкція звичної, нормативної «регуляторної» поведінки.*

Полон насаджує у свідомості військовослужбовця невпевненість у собі, спровокованої відсутністю почуття перспективи.

Психологи вважають, що людина може впоратися з багатьма труднощами, якщо знає, заради чого вона це робить. А коли у людини немає певної перспективи та конкретної мети, вона є безпорадною під психологічним тиском [6]. *Ось чому ми вважаємо, що сучасний військовий полон – це війна нервів, яка фактично розрахована на перспективу банальної наживи за рахунок здоров'я інших і на глобальні масштаби її здійснення за будь-яку ціну (навіть ціною фізичного знищення певної частини військовополонених).*

Вплив військового полону викликає набагато більші страхи, ніж реальна загроза, причому очікування нових захоплень полонених з числа військовослужбовців збройних формувань України посилює психологічні наслідки ситуацій, які вже сталися. Психоемоційне включення формує феномен «співучасті» та подальшу ідентифікацію людей, які знаходяться за

сотні і тисячі кілометрів від місця проведення операції об'єднаних сил. Поєднання непередбачуваності сепаратистських атак, почуття не контрольованості українськими військовими власної долі та постійної вразливості дестабілізує українське суспільство та світову спільноту і провокує на асиметричну реакцію.

Жертвами відповідних силових дій можуть стати не стільки незаконні збройні формування ДНР/ЛНР, скільки мирні жителі Донецької та Луганської областей. А це, з одного боку, провокує, як правило, зростання ксенофобії серед населення цього регіону, а з іншого – викликає «почуття їх меншовартості» по відношенню до інших мешканців України і розширює в їхніх рядах число потенційних прихильників та учасників антиконституційної діяльності.

Військовий полон відрізняється від інших злочинів (наприклад, захоплення заручників терористами) тим, що страх сам по собі не розглядається як основна мета діяльності утримувачів полонених. Захоплення українських військових здійснюється представниками незаконних збройних формувань ДНР/ЛНР не заради формування самого страху, а служить лише своєрідним об'єктивним важелем цілеспрямованого впливу на українське суспільство і світове співтовариство з метою «встановлення руського миру», яке неможливо зробити без створення обстановки страху. ***Створення обстановки страху є вираженням початкового етапу військового полону, проявом його суті, а не його кінцевою метою. Сучасний військовий полон – це, перш за все, акт насильства!***

*Взагалі сучасний військовий полон в умовах локального збройного конфлікту можна уявити як особливий вид протиправної діяльності, головною об'єктною метою якого є досягнення через залякування інших людей матеріального, політичного, військового та інших видів збагачення.*

Наявність такої мети не скасовує безлічі різних суб'єктивних цілей, якими керуються окремі ватажки незаконних збройних формувань. Однак саме чужий страх як знаряддя досягнення мети рухає їхніми діями та надає сенсу існуванню цього ганебного явища.

Для досягнення такої мети, тобто для масового поширення страху серед військовополонених, представники незаконних збройних формувань здійснюють найрізноманітніші дії: брязкають зброєю, приводять її в бойовий стан, роблять постріли, ведуть полонених на розстріл, катують полонених тощо.

Методи здійснення залякування та підкорення волі полонених є дуже різноманітними і залежать, у першу чергу, від того, з яким саме видом незаконного збройного формування доводиться стикатися захопленому у полон українському військовослужбовцю та яка військова спеціальність є у нього (сапер, снайпер, водій тощо).

Усю сукупність методів впливу представників незаконних збройних формувань на військовополонених можливо згрупувати за наступними ознаками:

- за *видами впливу*: а) паралізація діяльності або зміна спрямованості діяльності; б) знищення (вбивство) захоплених у полон;
- за *способами впливу*: а) залякування; б) тиск; в) провокування до дії або бездіяльності.

Проте кінцева мета всіх цих методів – **примус** (вчинення потрібних незаконним збройним формуванням ДНР/ЛНР дій для отримання від українського суспільства (а в деяких випадках і світового співтовариства) політичних або матеріальних бонусів) [7].

### **Види сучасного військового полону**

У сучасних дослідженнях полону розрізняють цілий ряд його видів, виділених на основі таких ознак, як наслідки бойових дій (*військовий полон*) [8], як результат злочинної діяльності терористів (*перебування заручником*) [9], як підсумок ренегатства незаконних збройних формувань на морі (*піратський полон*) [10] та ін. Але у сучасних збройних конфліктах, які мають ознаки «неконвенційної війни» (unconventional warfare), «нерегулярної війни» (irregular warfare) чи «змішаної війни» (compound warfare) [11], у яких «розмиваються» межі військового конфлікту та до бойових дій залучаються невійськові засоби, які у звичному стані не мають прямого відношення до класичного військового протистояння, саме військовий полон набуває нових різноманітних форм, які дають можливість поділити його на різні види.

Опитування 694 військовослужбовців, які під час проведення антитерористичної операції<sup>11</sup> на сході країни пережили ситуацію військового

---

<sup>11</sup> 30 квітня 2018 року в Україні офіційно розпочалася операція об'єднаних сил (ООС). Головна відмінність ООС від антитерористичної операції (АТО) полягає у підпорядкованості. Якщо раніше АТО проходила під загальним керівництвом антитерористичного центру СБУ, то зараз операція об'єднаних сил проходить під стратегічним керівництвом Генерального штабу Збройних Сил України (прим. авторів).



полону, дозволило визначити у сучасному військовому полоні три основні типи:

1. *Військовий полон за психологічним типом «військовий підрозділ»* (підрозділ, що укомплектований діючими військовослужбовцями армії іншої країни).

Захоплення полонених проводиться, як правило, з метою припинення спротиву та демонстрації власної сили. Полонені утримуються у таборах для військовополонених.

Перебування у полоні характеризується нанесенням побоїв під час допитів; спробами схилити військовополонених до співробітництва з метою подальшого проведення провокацій після відправки військовослужбовців додому (*відзначило 76, 5% від загальної кількості опитаних*).

2. *Військовий полон за психологічним типом «підрозділ професійних найманців».*

Захоплення полонених проводиться з метою демонстрації власних сил, майстерності та залякування супротивника. Полонених утримують у ямах, що дозволяє скоротити чисельність охоронців та надає можливість швидкої ліквідації військовополонених.

Допити завжди проводяться з застосуванням тортур, насилля, а іноді – і показових вбивств полонених.

Перед проведенням обміну з метою унеможливити своє викриття, найманці часто наносять тяжкі поранення військовополоненим (*відзначило 11, 7% від загальної кількості опитаних*).

3. *Військовий полон за психологічним типом «бандформування»* (сформований з числа кримінальних елементів та місцевих жителів регіону).

Захоплення полонених проводиться з метою наживи та отримання інформації. Полонених утримують, в основному, у приміщеннях камерного типу.

У ході допитів використовуються різноманітні методи приниження честі та гідності полонених, фізичне, психологічне, а іноді – і сексуальне насильство над ними, відеозйомка цього процесу з метою подальшого шантажу.

Представникам бандформувань характерна різка зміна у відношенні до військовополонених після отримання гарантій їх викупу або домовленості про їх обмін (*відзначило 11, 8% від загальної кількості опитаних*).

В умовах полону формуються і особливі специфічні форми

поведінки військовополонених [12-17], в основі яких – *причини захоплення військовослужбовців у полон*: а) захоплення у полон неминуче в наслідок поранення військовослужбовця; б) захоплення у полон є результатом майстерності та кращої підготовки супротивника; в) захоплення у полон є результатом відчаю та зневіри військовослужбовця у власних силах.

Опитування 694 військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону, дозволило визначити мету їх захоплення у полон незаконними збройними формуваннями ДНР/ЛНР (див. табл.1).

*Таблиця 1*

**Характеристика мети захоплення військовослужбовців у полон представниками різних незаконних збройних формувань ДНР/ЛНР**

№	Мета захоплення у полон	Військовий підрозділ (у %)	Професійні найманці (у %)	Бандформування (у %)
1	Припинення спротиву	88, 3	20, 2	44, 6
2	Необхідність отримання інформації	93, 6	97, 9	78, 7
3	Залякування супротивника	51, 1	97, 9	13, 8
4	Демонстрація сили і майстерності	62, 8	67	2, 1
5	Обмін на своїх	2, 1	11, 7	59, 6
6	Не бажання вбивати	36, 2	1, 1	41, 4
7	Отримання викупу	2, 1	8, 5	50

Таким чином, захоплення військовослужбовців у полон представниками різних підрозділів характеризується різною метою:

- *для військових підрозділів* це, в основному, необхідність отримання інформації, припинення спротиву ворога, а також демонстрація сили і майстерності та залякування противника;
- *професійні найманці* мають на меті отримання інформації, залякування противника та демонстрацію сили і майстерності;
- *для бандформувань* характерною метою захоплення у полон українських військовослужбовців є отримання інформації, обмін на своїх, отримання викупу та небажання вбивати.

Незважаючи на той чи інший вид незаконного збройного формування, *типологія мотивів захоплення у полон українських військовослужбовців* має такий вигляд:

1. *Меркантильні мотиви.* Для певного кола людей участь у локальному збройному конфлікті – спосіб заробітку. Наприклад, найманці ігнорують будь-які інші інтереси, окрім особистих. Головне – отримати особисту вигоду.

2. *Мотив власної влади над людьми, глибинний мотив.* Він підтримується несвідомими фантазіями про власну всемогутність. Насильство застосовується для утвердження особистої влади. Через насильство деякі представники військової та політичної «еліти» ДНР/ЛНР самостверджуються, набуваючи влади над людьми. В їхніх очах власна особистість стає більш значущою.

Влада над людьми – це своєрідний наркотик, і хто хоча б раз його «покуштував», той знов і знов прагнучиме його. Це засвідчує і вивчення психології найманства осіб, які кочують з одного конфліктного регіону в інший [18]. На певному етапі їх перестають цікавити гроші, невідворотним потягом стає сама можливість убивати.

3. *Мотив інтересу та привабливості війни як сфери діяльності.* Тут наявне не стільки прагнення до вигоди, скільки бажання отримати гострі відчуття. У цьому випадку іноді можна говорити про ігрові мотиви. Для певного (нехай і невеликого) кола людей участь у локальних збройних конфліктах, утримання військовополонених можуть виступати просто новою, незвичною сферою занять.

4. *Мотиви, пов'язані з травматичним досвідом у минулому,* – це програвання пережитих травматичних ситуацій, але з обов'язковою зміною ролей. Для представника незаконного збройного формування, який утримує українських військовополонених і який раніше сам пережив приниження чи жорстоке ставлення, є характерною «ідентифікація з агресором» – прийняття поведінки іншої людини, яка колись заподіяла йому моральних або фізичних страждань, завдала болю. Іншими словами, приймаючи таку поведінку, людина, яка утримує полонених, сама намагається впоратися із травмою, подолати її наслідки, але використовує для цього не найефективніший спосіб.

5. *Мотив заміни,* який має місце в тому випадку, коли досягнення первісної мети за будь-яких причин виявляється неможливим, а тому людина прагне реалізувати її в інших обставинах.

6. *Компенсаторні мотиви* – мотиви, пов'язані з прагненням подолати почуття власної неповноцінності. Людина, переконана у власній неповноцінності, зазвичай, прагне компенсації своїх недоліків, що може

виражатися в посиленому палкому бажанні зайняти високе становище в суспільстві, набути виключних умінь і знань, бути успішною тощо. У подібних випадках ми маємо справу із соціально схвалювальними або допустимими форматами компенсації. Проте, в деяких випадках, почуття неповноцінності може призводити до скоєння необдуманих вчинків, у тому числі – й участі у незаконних збройних формуваннях.

Мотиви захоплення в полон можуть виявлятися так само, як і *потяги* певних категорій членів незаконних збройних формувань до вчинення катувань, убивств, заподіяння мук військовополоненим, знущання над ними тощо. Фахівці відносять імпульсивний невизначений потяг до вчинення певної суспільно небезпечної дії до психічної хвороби – патології потягів. Однак, на наш погляд, цей тип психічних аномалій можна розглядати як повністю неусвідомлений, оскільки представник незаконного збройного формування, який керується імпульсним потягом, здатний втриматися від вчинення подібних дій, якщо ситуація є вочевидь несприятливою і небезпечною для нього за своїми наслідками.

Слід зазначити, що, *по-перше*, мотиви помітно відрізнятимуться в конкретних випадках поведінки різних незаконних збройних формувань ДНР/ЛНР та *по-друге*, навіть у межах однієї і тієї ж ситуації акти захоплення в полон українських військовослужбовців будуть різними (учасники незаконних військових формувань можуть керуватися різними мотивами).

### **Стадії сучасного військового полону**

За свідченнями 694 військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, їм довелося послідовно пройти наступні 4 стадії військового полону:

- I. Стадія захоплення у полон та транспортування до місця постійного утримання.
- II. Стадія першого допиту.
- III. Стадія безпосереднього утримання у полоні.
- IV. Стадія обміну полоненими та повернення додому.

Спробуємо надати коротку характеристику виділеним стадіям військового полону, які мають свої відмінності в залежності від збройного формування ДНР/ЛНР, яке захопило наших військових у полон.

Те, що військовослужбовця полонили, ще не означає, що він залишиться живим. Під час *транспортування військовополоненого* його можуть вбити з різних причин:

- полонений може знаходитися у тяжкому фізичному стані внаслідок поранення або контузії;
- військовослужбовець може робити спробу втечі;
- військовослужбовець може чинити опір тим, хто його утримує;
- з'явилася небезпека викриття та знищення підрозділу та ін.

На думку 68,1% тих, хто пережили ситуацію полону, військові підрозділи ставляться до затриманих як до тягаря через проблеми з харчуванням, медичним обслуговуванням та ін., тому намагаються скоріше переправити їх до місць, підготованих до утримання полонених або передати військовополонених до інших підрозділів.

74,5% свідчать, що представники бандформувань використовують транспортування військовополонених як саморекламу та демонстрацію нової влади та своєї сили. Тому і не випадково, що в більшості випадків представники бандформувань привозили військовополонених до центру населеного пункту, де влаштовували над ними показові знущання, фотографування та ін.

Щодо підрозділів найманців, то 11,7% опитаних нами колишніх бранців показали, що пересування військовополонених з представниками даного незаконного збройного формування відрізняється прихованістю. Відомі непоодинокі випадки, коли захоплених у полон просто відводили неподалік від місця захоплення, жорстоко катували та вбивали, після чого залишали тіла загиблих воїнів так, що б їх обов'язково знайшли. Тим, кому вдалося вижити, свідчили, що їх використовували для допомоги під час транспортування поранених бойовиків або захоплених під час бойових дій зброї та речей українських військових.

Щодо форми транспортування, то тут не існує розмежування за типами незаконних збройних формувань – усі намагаються використовувати автотранспорт, який є в наявності. При відсутності автотранспорту полонених ведуть пішими колонами.

Таким чином, вже на стадії транспортування в залежності від виду незаконного збройного формування ДНР/ЛНР проявляється мета захоплення українських військовослужбовців у полон:

- для військових підрозділів – переправити українських військових до місць утримання (місць, заздалегідь підготованих для полонених);

- представники бандформувань використовують цю стадію для самореклами, демонстрації своєї сили та влади;
- професійні найманці намагаються приховати сам факт захвату та утримання військовополонених.

Наступною стадією військового полону можна вважати *перший допит*. Тут, так само, як і на стадії захоплення та транспортування, військовослужбовець переживає вітальну фазу полону, бо розуміє, що саме його поведінка під час допиту може стати смертним вирокom.

Саме під час першого допиту полоненого намагаються психологічно зламати та змусити давати необхідні свідчення, повідомляти певну інформацію або схилити до співробітництва та подальшої провокаційної діяльності.

За свідченнями 45,7% опитаних, яких допитували у військовому підрозділі, при першому допиті їх жорстоко били. Військовослужбовці, які пережили дану ситуацію відмічають, що побиття носило характер безглуздої дії, іноді навіть не супроводжувалось задаванням питань. У більшості випадків це робилося з метою залякування військовополонених та подальшого схилення їх до колаборації:

- за свідченнями 17% військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону, до них застосовувалися такі способи впливу, як роздягання та проведення допиту без одягу, позбавлення їжі та сну;
- до 1,1% з числа опитаних нами військовослужбовців застосовувалися катування утопленням;
- 6,4% колишніх військовополонених показали, що по відношенню до них було застосовано вогнепальну зброю (кожному було нанесено поранення лівої ноги вище коліна) з метою залякування та запобігання втечі.
- 46,8% опитаних відмітили, що допитували їх професійні найманці, хоча тільки 7,4% показали, що утримувались найманцями, решта були полоненими військового підрозділу<sup>12</sup>.

На думку опитаних, допит, який проводився професійними найманцями, так само мав свої характерні відмінності. Основою допиту всі

---

<sup>12</sup> За свідченнями 39,4% колишніх військовополонених, для проведення допиту представники військових підрозділів, які їх утримували, часто залучали професійних найманців з причини не бажання виступати в ролі ката, не готовності застосовувати тортури, навіть по відношенню до ворога та зняття відповідальності з себе та свого підрозділу за скоєння військового злочину (прим. авторів).

опитані відмічали саме залякування та знущання. Особливо сильно на психіку військовополонених впливали факти згвалтування, жорстокого катування, ампутації полоненим пальців, цілих кінцівок та навіть кастрації.

На думку колишніх військовополонених, навіть, якщо вони просто були свідками таких знущань, це дуже сильно пригнічувало їх психіку.

26,6% респондентів відмітили, що були свідками вбивства своїх товаришів під час допиту, а в подальшому і самі постійно переживали неодноразові імітації розстрілу перед черговими допитами, коли їх відводили до стіни, оголошували «прийняте рішення про розстріл» і робили постріли в стіну з метою демонстрації своєї повної влади над ними.

На думку 18,1% колишніх військовополонених, яких допитували представники бандформувань, серед характерних особливостей можна виділити наступні:

- по-перше, визначення матеріальних статків сім'ї військовополоненого;
- по-друге, примушення військовослужбовця до повідомлення близьким та рідним, що той знаходиться у полоні, хто і де його утримує (3,2% опитуваних показали, що їх рідним навіть повідомили, хто може бути посередником при обміні полонених);
- по-третє, знущання та насилля над військовополоненим для прискорення викупу (по відношенню до 7,4% опитаних, за їх свідченнями, застосовувалися статеві збочення, примушення до вживання у їжу фекалій тощо. Весь процес записувався на відеокамеру а потім цим шантажували полонених, погрожуючи викласти ці матеріали в Інтернет або відправити рідним та близьким через соціальні мережі).

Таким чином, перший допит має за мету моральний та фізичний тиск на військовополоненого. Для військових підрозділів під час першого допиту характерне побиття полонених та позбавлення їх сну та їжі з метою залякування, запобігання втечі та схиляння до співробітництва. Перший допит, що проводиться професійними найманцями, характеризується жорстоким катуванням, насиллям та вбивствами військовополонених з метою демонстрації власної сили. Характерною особливістю першого допиту, який проводиться представниками бандформувань, є знущання та шантаж військовослужбовців для прискорення їх викупу або обміну з метою наживи.

**Утримання військовополонених**, на думку опитаних, які пережили дану ситуацію, так само, як і попередні стадії, має свої характерні

особливості в залежності від того, яким підрозділом утримувався полонений (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Характеристика способів утримання  
військовополонених представниками різних підрозділів**

	Способи впливу	Військовий підрозділ (у %)	Професійні найманці (у %)	Бандформування (у %)
1	Табір для військовополонених	45,7	–	–
2	Приміщення камерного типу	2,1	–	11,7
3	Підвальні приміщення	–	17	2,1
4	Ями	–	23,4	5,3

Так, 45,7 % респондентів показали, що їх утримували військові підрозділи у таборах для військовополонених приблизно від 100 до 300 осіб. Для утримання використовувалися споруди ферм та ангари заводів. Система життєзабезпечення була такою, яка притаманна військовим підрозділам в польових умовах: розпорядок дня, харчування, гігієна, тільки з певними обмеженнями. Для запобігання втеч та бунтів адміністраціями таборів застосовувалися різні заходи: офіцерів відокремлювали від солдат; тих, хто демонстрував приклад мужності, – утримували у приміщеннях камерного типу поодиноці. 2,1% опитаних колишніх військовополонених відзначили, що вони утримувалися окремо від решти, їх позбавляли сну, їжі, засобів гігієни, іноді навіть не давали питної води. У більшості випадків їх просто передали професійним найманцям.

Військовополонені, які проживали у таборах, умовно поділялися на дві групи: тих, хто адаптувалися до табірної життя, і тих, які не пройшли процес адаптації (як правило, щойно прибулі). Саме на другу категорію припадав найбільший відсоток смертності. Крім того, для військовополонених, які утримувалися у таборах, характерною була закономірність, виявлена ще Б. Беттельхаймом: ті, хто тривалий час перебував у полоні, були більш лояльні до табірної адміністрації, ніж ті, які щойно прибули [19].

Обов'язковою умовою утримання полонених військовим підрозділом були господарські роботи: військовополонених возили на прибирання вулиць, розбирання завалів, збирання гільз та ін.



Опитані, яких утримували підрозділи професійних найманців, вказують, що характерною особливістю утримання було їхнє знаходження в ямах (23, 4%) або підвальних приміщеннях (17%).

Військовополонені змушені були відправляти природні потреби в ямах, зберігати власну сечу в пластикових пляшках та вживати її для тамування спраги і запобігання смерті від зневоднення. Вони не мали можливості митися та прасувати одяг, постійно піддавалися знущанням, приниженням, побоям та тортурам.

Військовополонених часто перевозили з місця на місце, пересаджували в інші ями та підвали, кожного разу обіцяли вбити, в ході переміщень не годували, забороняли спати та залучали для транспортування озброєння та боєприпасів, риття траншей та інших робіт. Знущання та катування під час утримання полонених підрозділами найманців були спрямовані на залякування військовослужбовців. Так, деякі з опитаних нами вказували, що до них в яму, в якій вони утримувалися, щоденно кидали артилерійський снаряд (до 17 разів на добу), і полонені повинні були постійно ховатися від снаряду. Як тільки хтось з військовополонених переставав демонструвати страх за власне життя, його починали прилюдно катувати, а іноді і вбивали.

Утримання в ямах дозволяло професійним найманцям скоротити до мінімуму кількість охоронців та створювало додаткові можливості для швидкої ліквідації полонених за допомогою гранати.

Військовополонені, яких утримували у підвальних приміщеннях (17% опитаних), описують проживання в умовах сильного затемнення, без вікон, з поганою циркуляцією повітря. Замість ліжок у кращому випадку були металеві полки, а іноді – просто матраци, розкладені на бетонній підлозі. Відсутність свіжого повітря та сонячного світла призводила до прояву сильних негативних реакцій військовополонених як по відношенню до ворога, так і по відношенню до своїх товаришів.

Такі умови дуже сильно тиснули психологічно на полонених. Крім того, ті, хто утримували військовослужбовців, постійно намагалися схилити їх до співпраці. Так, у своїх спогадах колишній бранець О. М. згадував: «Серед нас в камері були «стукачі», ми потім зрозуміли і вже нічого не говорили зайвого. Слідчі говорили, що «стукачеством» можна заробити бали,

швидше відпустять. Кілька людей їх заробили...» [20].

Представниками бандформувань при утриманні військовополонених найчастіше застосовувалися приміщення камерного типу [21] – споруди, які належали колишнім структурам МВС, СБУ та митниці (відмітили 11, 7% опитаних колишніх військовополонених).

Кількість полонених, які знаходилися в камерах, доходила до 50 осіб. Характерною особливістю проживання військовополонених в таких умовах була ситуація скупчення великої кількості військовослужбовців у невеликому приміщенні. У камерах будівель установ, які донедавна належали силовим структурам України, військовополоненим дозволяли слухати радіо, але українські станції часто глушили. На відміну від підвалів, приміщення камерного типу були обладнані місцями загального користування та мали вікна, а самі споруди містили санітарні частини або лазарети.

Тих, хто демонстрував приклади мужності, бойовики переміщували в одиночні камери та знижували кількість їжі. Характерною особливістю проживання військовополонених у приміщеннях камерного типу було змішане утримання військовослужбовців, цивільних осіб та бойовиків, які, на думку командирів незаконних збройних формувань, були винні у злочинах (зрада, дезертирство, мародерство та ін.).

Крім того, з військовополоненими постійно знаходилися поруч сторонні особи, які спостерігали за їхніми діями та інформували адміністрацію закладу про всі вчинки, а іноді навіть розмови полонених. 4, 3% респондентів відмітили, що військовополонені, які активно спілкувалися з цивільними особами або з бойовиками, які також утримувалися в камерах, могли стати об'єктами тиску та навіть побоїв зі сторони своїх товаришів для покарання за дружні стосунки з ворогом.

5, 3% опитаних відмітили, що їх утримували в ямах біля лінії розмежування ворогуючих сторін.

За свідченнями 2,1% опитаних колишніх військовополонених бандформуваннями також використовувались і підвальні споруди (це залежало від місця дислокації даного підрозділу).

Серед особливостей утримання бандформуваннями усі опитані відмічають різке негативне ставлення до військовополонених

представників підрозділів МВС України (над ними знущались навіть після отримання гарантій викупу).

Останньою важливою стадією полону можна вважати **повернення з полону**, а саме отримання військовослужбовцем повідомлення про його обмін та подальше пересування до лінії розмежування ворогуючих сторін та безпосередньо повернення до свого підрозділу або лікувального закладу. Ця стадія, на думку опитаних, також має свої особливості.

Військовослужбовці, які пережили ситуацію полону та обмінювалися військовими підрозділами, свідчать про те, що під час отримання повідомлення про відправку військовослужбовця до розташування своїх військ кожному пропонували підписати звернення до своїх або визнати власну провину та навіть дати інтерв'ю. До самої відправки військовополонених намагалися схилити до провокацій, співробітництва та навіть пропонували перейти на бік ворогуючої сторони.

Характерною особливістю підрозділу професійних найманців є те, що під час обміну військовополоненими представники цих формувань роблять усе для унеможливлення їх викриття та притягнення у подальшому до відповідальності за військові злочини. З цією метою військовополонених осліпляли, наносили важкі черепно-мозкові травми, проводили ампутацію кінцівок та ін.

Обмін військовополоненими представниками бандформувань характеризувався різкою зміною ставлення до військовослужбовців з моменту повідомлення про обмін. 6,4% опитаних колишніх військовополонених показали, що перед відправкою до розташування своїх сил їх усіх перемістили до окремої камери, припинили побиття та знущання, полоненим пропонували деякий одяг, збільшили норму харчування, під час обміну запрошували після закінчення антитерористичної операції до себе у гості та т. ін.

### **Фази протікання військового полону**

Майже 100% з загальної кількості опитаних нами колишніх бранців показали, що процес перебування в статусі військовополоненого мав свої фази протікання (див. рис. 1).

*I фаза – фаза вітальних реакцій*, характеризується підпорядкуванням всіх дій військовослужбовця збереженню власного життя з характерним

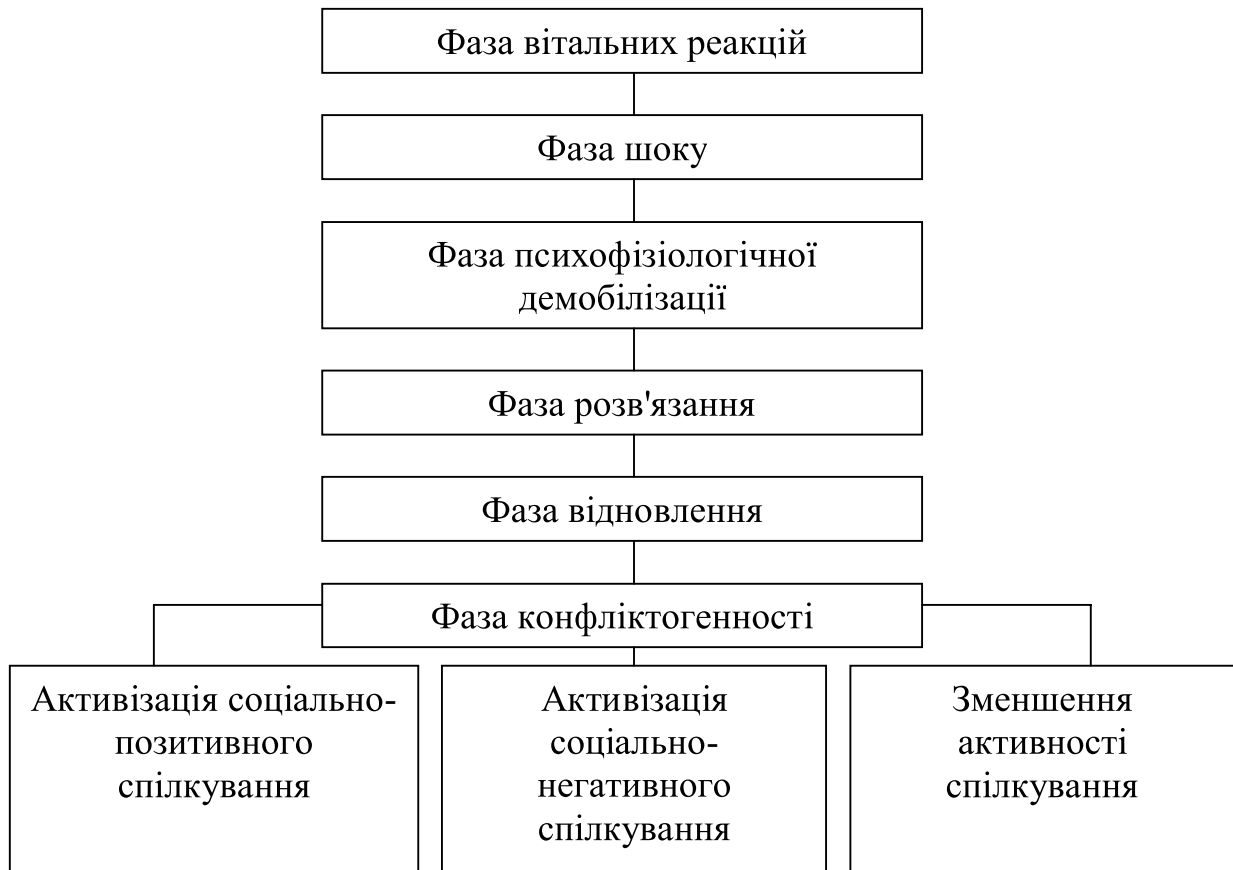


Рис. 1. Фази військового полону

звуженням свідомості, зміною моральних норм та обмежень, порушеннями сприйняття часових інтервалів та внутрішніх подразників.

Для такої ситуації характерні заціпеніння, порушення раціональної поведінки. Більшість респондентів показали, що сам факт полону є наслідком поранення або контузії, проте 14 % опитаних відзначили, що в полон здавалися, коли не бачили іншого способу врятувати своє життя.

*II фаза – фаза шоку з проявами надмобілізації* – характеризується загальним психологічним напруженням, мобілізацією психофізіологічних резервів, загостренням сприйняття та збільшенням швидкості розумових процесів, проявами безрозсудної сміливості (особливо під час рятування побратимів) при одночасному зниженні критичної оцінки ситуації, але збереженні здатності до цілеспрямованої діяльності. У цій фазі військовослужбовець «завмирає», оцінюючи поведінку представників ворогуючої сторони та прогножуючи свої подальші дії.

97, 8% військовослужбовців, які пережили ситуацію військового полону, характеризують цю фазу зниженням активності діяльності та спілкування. В емоційному стані, на думку майже 100% опитаних, у цей період переважає

почуття відчаю, що супроводжується запамороченням та головним болем, а також серцебиттям, сухістю в роті та ускладненим диханням.

82, 6% опитаних колишніх військовополонених показали, що поведінка в цей період підпорядкована ідеї героїчного подвигу, самопожертви заради порятунку друзів, виконання професійного та службового обов'язку до кінця.

Однак 15, 2% респондентів відзначили, що саме в цій фазі найбільш імовірні прояви панічних реакцій та зараження ними оточуючих.

*III фаза – фаза психофізіологічної демобілізації* – в абсолютній більшості випадків пов'язується з розумінням масштабів трагедії («стрес усвідомлення»). Ця фаза, на думку 59, 7% респондентів, характеризується збільшенням інтенсивності тих чи інших проявів спілкування або навіть виникненням форм активного спілкування, невластивих за інших умов для даного військовослужбовця. 76% колишніх військовополонених відзначили, що відчували непереборне бажання відповідати на запитання, розповісти про себе не тільки іншим полоненим, а й представникам ворогуючої сторони. Ця стадія може бути названа так само *стадією особистісної контактності військовополоненого*. Інтенсифікація спілкування, яка характерна для цієї стадії, спрямована на оптимізацію вихідної соціальної позиції для отримання прийнятної соціальної ролі. Однак більшість опитаних показали, що не очікували такої жорстокості та зневаги до себе, яку демонстрували представники незаконних збройних формувань ДНР/ЛНР. На думку 73, 9% колишніх військовополонених, найбільш характерними для цього періоду було різке погіршення самопочуття та психоемоційного стану з переважанням почуття розгубленості (аж до протрації), окремих панічних реакцій, зниження моральної нормативності поведінки, відмови від будь-якої діяльності та мотивації до неї. У 30, 4% військовослужбовців, які потрапили у полон, спостерігалися депресивні тенденції, порушення функцій уваги та пам'яті внаслідок пережитих тортур і знущань.

У *IV фазі – фазі вирішення* – динаміка самопочуття військовополонених багато в чому визначається специфікою впливу екзистенційних факторів, отриманими ураженнями та морально-психологічним тиском ситуації. На думку 59, 7% опитаних, у цей період поступово стабілізується настрій та самопочуття, але зберігається знижений емоційний фон,

обмеження контактів з оточуючими, гипомімія (маскоподібність обличчя) та амімія (відсутність емоцій), зниження інтонаційного забарвлення мови, сповільненість рухів, порушення сну та апетиту. Рольові функції в групі військовополонених стабілізуються як між полоненими, так і у контактах з противником. За даними опитування 71,7% колишніх військовополонених доведено, що стабілізація рольового статусу може проходити емоційно-монотонно та супроводжуватися афективними актами спілкування як з позитивним, так і негативним забарвленням.

Постійний вплив на психіку військовополонених з боку представників ворогуючої сторони супроводжується подальшою зміною активності діяльності, взаємодії та спілкування. 76% респондентів вказали, що це віддзеркалювалося на взаємодії з навколишнім середовищем, з іншими полоненими, з адміністрацією табору для військовополонених.

Соціальна взаємодія в цих умовах помітно змінювалася одночасно у багатьох військовополонених. Як відзначили 30,4% опитаних, особливо цьому сприяв шантаж компрометуючими інтерв'ю, інформацією, виданою на початкових фазах полону, що призводило до спроб військовополонених уникнення контактів як з товаришами, так і з представниками ворогуючої сторони.

Нагадаємо, що сучасна психологічна наука виділяє два підходи в оцінці активності діяльності та спілкування в екстремальних умовах [22-24]. Одні автори (перший підхід) відзначають ті чи інші форми та види зміни активності діяльності та спілкування партнерів в особливих умовах, що позначаються на взаємодії (взаємопротидії) [22]. Інші (другий підхід) – розглядають активність діяльності та спілкування партнерів в екстремальних умовах як власне стрес, тобто як певного роду неспецифічні прояви адаптаційно-захисної активності людської спільноти. Ця активність інтегрується із суспільної поведінки окремих індивідів в особливих та екстремальних умовах діяльності [25].

Ми дотримуємося другого підходу при аналізі спілкування в умовах військового полону, тому що *розглядаємо змінену взаємодію військовополонених як особливу форму стресу*. Однак, більше половини опитаних вказують, що доцільними можуть стати обидва підходи до аналізу специфіки діяльності та спілкування в умовах емоційного напруження. На думку 57,6% опитаних, перший із зазначених підходів може виявитися виправданим, коли основний масив дослідження складається з вивчення таких феноменів, як

діяльність, взаємодія та спілкування в умовах полону, коли військовополонені утримуються у неволі разом з військовослужбовцями свого підрозділу або однієї з ними військової частини, але без докладного аналізу екологічних, ергономічних, соціологічних аспектів адаптації людей до екстремальних факторів середовища. Такі спостереження висловлювали військовослужбовці, які потрапляли в полон цілими підрозділами та які утримувалися у неволі цілими таборами.

Другий підхід більш доцільний при вивченні адаптації військово-службовця в умовах полону [26].

Не треба забувати той факт, що майже 12% колишніх військовополонених знаходилися в полоні в ямах, в приміщеннях, не придатних для життя, в умовах недотримання температурних режимів, без належного годування та питної води. Саме тому ця фаза може бути охарактеризована зниженням психофізіологічних резервів організму військовополоненого, прогресивно наростаючими явищами перевтоми, істотним зменшенням показників фізичної та розумової працездатності.

*V фаза – фаза відновлення психофізіологічного стану.* На думку 73, 9% військовослужбовців, які пережили ситуацію полону, ця фаза найбільш чітко проявляється у поведінкових реакціях: активізується міжособистісне спілкування, турбота про товаришів, нормалізується емоційне забарвлення мови та мімічних реакцій, спостерігаються прояви гумору та жартів.

В останній, *VI фазі – фазі конфліктогенності* – за твердженнями майже 100% респондентів, у більшості полонених спостерігаються стійкі порушення сну, невмотивовані страхи, кошмарні сновидіння, що перетворюються у нав'язливість; мають місце порушення діяльності шлунково-кишкового тракту та серцево-судинної систем. Під час дії цієї фази наростають внутрішня та зовнішня конфліктогенність. Як відзначають 46, 7% колишніх військовополонених, у них спостерігалася підсвідома «ідентифікація з агресором» (особливо у молодих людей), що призводило до значних проблем в групі військовополонених. 2, 2% респондентів відзначили, що безпосередньо спостерігали акти насильства серед військовополонених, причиною якого ставали міжособистісні конфлікти.

Треба відзначити, що військовий полон створює певний психологічний комплекс, який ще в першу світову війну називали «психозом колючого дроту» (*Stacheldrahtpsychose*) [27]. В умовах військового полону

зменшується активність життєдіяльності у зв'язку зі значним погіршенням функціонального стану та самопочуття військовополонених (особливо, якщо ізолюється від інших полонених людина, яка надавала їм допомогу і підтримку). У результаті таких змін знижується мотивація та здатність до спілкування, що призводить до глибоких внутрішньоособистісних конфліктів.

13% колишніх військовополонених відзначили, що офіцери, яких утримували разом з рядовим та сержантським складом, після тортур, знущань та принижень (особливо, якщо насильство відбувалося на очах у інших), переставали виконувати роль командирів, старших, замикалися в собі, а іноді навіть здійснювали суїцидальні спроби. Вони нехтували своїм зовнішнім виглядом, думкою про себе, інших полонених, гігієною свого тіла, регулярним харчуванням і т. ін. Подібне самовідчуження можна інтерпретувати як форму протесту проти соціального тиску, не завжди повністю усвідомлювану самим суб'єктом.

Конфліктогенна фаза триває найдовше та за твердженням 64,1% колишніх військовополонених має піковий спад соціально-негативного спілкування з моменту повідомлення військовополоненому про рішення обміняти його на бойовиків.

Таким чином, перебування у ситуації військового полону є глибокою психологічною кризою військовослужбовця. Ця криза вже у мирному житті виявлятиметься в осмисленні і переживанні соціальних стереотипів про військовополонених, засвоєнні соціальної стигми бранця, дезгармонізації Я-концепції і порушенні особистісної та соціальної ідентичності. Усе це супроводжуватиметься соціальною дезадаптацією колишнього військовополоненого та потребуватиме довготривалої соціально-психологічної реабілітації.

#### **Список використаних джерел**

1. Словник української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка [Електронний ресурс] // Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 3. – С. 287. – Режим доступу: <http://ukrlit.org/slovnnyk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD>.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник [Електронний ресурс] // В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – С. 466. – Режим доступу: <http://ukrlit.org/slovnnyk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BD>.
3. Словник української мови: в 11 тт. [Текст] / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 8. – С. 93. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/polon>.



4. Українська психологічна термінологія: словник-довідник. / За ред. М. – А. Чепи. – К.: ДП «Інформаційно–аналітичне агентство», 2010.– 302 с.
5. Никифоров Г. С. Психология здоровья: [учеб. пособие] / под ред. Г. С. Никифорова. – Санкт–Петербург: Речь, 2006. – 479 с.
6. Магомед-Эминов М. Ш. Личность и экстремальная жизненная ситуация / М. Ш. Магомед-Эминов // Вестник Моск. ун–та. Сер. 14, Психология. – 1996. – № 4. – С. 26-35.
7. Потапчук Є. М. Юридичні та психологічні аспекти шантажу / Є.М. Потапчук// Науковий вісник Державної прикордонної служби України / Науково-практичний альманах. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2009. – №3. – С. 42–49.
8. Калкутіна Н. В. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / Н. В. Калкутіна // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки. – 2014. – Вип. 3.37. – С. 63–67. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvmdu\\_2014\\_3.37\\_13.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvmdu_2014_3.37_13.pdf).
9. Саїнчин О. С. Міжнародно-правова регламентація боротьби із захопленням та вбивством заручників [Електронний ресурс] / О. С. Саїнчин // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 65. – С. 554-559. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apdp\\_2012\\_65\\_76.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apdp_2012_65_76.pdf).
10. Побідаш А. Ю. Аналіз помилкових дій членів екіпажу морського судна, які призводять до захоплення корабля у полон [Електронний ресурс] / А. Побідаш // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2013. – Вип. 31. – С. 30-33. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKNU\\_vsn\\_2013\\_31\\_8.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKNU_vsn_2013_31_8.pdf).
11. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу [Електронний ресурс] / В. Горбулін // Режим доступу: [http://www.niss.gov.ua/public/File/2015\\_book/012315\\_Gorbulyn.pdf](http://www.niss.gov.ua/public/File/2015_book/012315_Gorbulyn.pdf).
12. Галицкий, В.П. Финские военнопленные в лагерях НКВД (1939-1953 гг.) – М.: Грааль, 1997. – 248 с.
13. Leidinger H. Zwischen Kaiserreich und Rätemacht: Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die Organisation desösterreichischen Kriegsgefangenen und Heimkehrwesens 1917-1920. – Viena: University of Vienna, 1995. – 81 p.
14. Moritz V. Gefangenschaft und Revolution: Deutschösterreichische Kriegsge-

- fangene und Internationalisten in Russland 1914 bis 1920. – Viena: University of Vienna, 1995. – P. 28-42.
15. Nachtigal R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914-1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. – Frankfurt am Main, 2005. – 162 p.
  16. Кобза В. Незламні. Спогади полонених / В. Кобза // Військо України. – 2015. – № 09 (179). – С. 12-17.
  17. Нікітін Ю.В. Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства / Ю. В. Нікітін // Держава та регіони. Сер. : Право. – 2014. – № 2. – С. 132-136.
  18. Лепешкин Н. Я. Психологические основы терроризма и антитеррористической деятельности в современных условиях: учебно-методическое пособие / Н. Я. Лепешкин, В. Г. Василин, А. И. Обирин, В. Е. Талынев; под ред. проф. И. Ф. Ярулина. – Хабаровск: Хабаровский пограничный институт Федеральной службы безопасности Российской Федерации, 2008. – 348 с.
  19. Bettelheim V.: Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft / Bettelheim V. – Frankfurt a.M. Fischer, 1989. – P. 115.
  20. Маркович В. Русский поп избивал пленных солдат железным крестом – рассказ киборга [Электронный ресурс] / Василь Маркович // Головні новості України. 3oko.net 16 апреля 2015. – Режим доступа: [http://www.3oko.net/2015/08/blog-post\\_77.html](http://www.3oko.net/2015/08/blog-post_77.html).
  21. Шрамович В. Как «Моторола» убил пленного «киборга» – рассказ очевидца [Электронный ресурс] / Вячеслав Шрамович // ВВС Україна. 16 апреля 2015. – Режим доступа: [http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine\\_in\\_russian/2015/04/150416\\_ru\\_s\\_branovytsky\\_death\\_witness\\_sova\\_interview](http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/04/150416_ru_s_branovytsky_death_witness_sova_interview).
  22. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса [Текст] / Л. А. Китаев-Смык // М.: Наука, 1984. – 360 с.
  23. Шапирштейн Г. Я. Взаимодействие установок личности в общении [Текст] / Г. Я. Шапирштейн // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 144-148.
  24. Bavelas A. Communication patterns in task-oriented groups.– In: Group dynamics [Text] / Ed. D. Cartwright, A. Zander. N.Y.: Row, Peterson, 1960. – P. 12.
  25. Станкин М. И. Психология общения [Текст] / М. И. Станкин // Сред. спец. образование, 1989. – № 10. – С. 39–42.
  26. Маклаков А. Г. Проблемы прогнозирования психологических последствий локальных военных конфликтов [Текст] / А. Г. Маклаков, С. В. Чермянин, Е. Б. Шустов // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 2. – С. 15-25.
  27. Другой военный опыт. Российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922). [Текст] / О. С. Нагорная – М.: Новый хронограф, 2010. – 441 с.